राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगद्वारा पारित

मानवअधिकार सम्बन्धी निर्देशिकाहरू

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

हरिहरभवन, ललितपुर

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष

माननीय केदारनाथ उपाध्याय

सदस्यहरू

माननीय रामनगिना सिंह

माननीय गौरी प्रधान

माननीय डा. लीला पाठक

माननीय डा. के. बी. रोकाया

सचिव

विशाल खनाल

प्रकाशक : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल

प्रकाशन मिति : मार्ग, २०६९

संस्करण : प्रथम

प्रति : १५००

प्रकाशन नं. : ११०/१५०/२०६९

मुद्रण : कम्पोज वर्ल्ड प्रा.लि., ठिमी

सर्वाधिकार : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल ।

भूमिका

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले विभिन्न समयमा पारित गरेका मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न निर्देशिकाहरुको संकलन यस प्रकाशन मार्फत सार्वजनिक गरिएको छ ।

निर्देशिकाहरु मध्ये मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका र मानव अधिकार सहकार्य र समन्वय सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका बाहेकका निर्देशिकाहरुलाई पुनः प्रकाशन गरिएको छ ।

यस प्रकाशनमा प्रकाशित मार्ग-निर्देशिकाहरु मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी व्यवस्थापन एवं सुरक्षा, मानव अधिकारको विविध विषयमा अनुगमान तथा अनुसन्धान तथा मानव अधिकारको क्षेत्रमा सहकार्य गर्ने तथा जानकारी राख्न चाहने सबैको लागि उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ । प्रकाशित निर्देशिकाहरुको सम्बन्धमा पाठकहरुबाट सुझाव प्राप्त भएमा भविष्यमा संशोधनको माध्यमबाट सुधार गर्न आयोगलाई सहयोग पुग्ने हुँदा आवश्यक सुझावको अपेक्षा समेत गरिएको छ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

मार्ग–निर्देशिकाहरुको बारेमा

मानव अधिकार रक्षकहरु सम्बन्धीमार्ग–निर्देशिका, २०६९

मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्र, १९९८ ले विश्वव्यापी रुपमा मान्यता प्राप्त मौलिक हक तथा स्वतन्त्रताहरुको प्रबर्धन र संरक्षण गर्नमा मानव अधिकार रक्षकहरुको महत्वपूर्ण र मूल्यवान भूमिका हुने कुरा स्विकार गरेको छ । नेपालको सन्दर्भमा पनि मानव अधिकार रक्षकहरुले खेलेको भूमिका महत्वपूर्ण र अत्यन्तै प्रशंसित रहेको छ । मानव अधिकार रक्षकहरुले अत्यन्तै जोखिममा रहेर पनि नागरिकहरुको मानव अधिकारको रक्षा तथा शिक्षामा अत्यन्तै महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको पाईन्छ । यस सन्दर्भमा मानव अधिकार रक्षकहरुको भूमिकालाई अझै सबल र उत्तरदायी बनाउन एवं मानव अधिकार रक्षकहरुको काम, कर्तव्य र दायित्वलाई स्पष्ट गरी निजहरुको कामलाई सुचारु र सुव्यवस्थित गर्न तथा उनीहरुको सुरक्षा सम्बन्धमा आवश्यक प्रबन्ध गर्न मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिकाको अभाव लामो समय देखि महशुस भई आएको थियो । मिति २०६९ सालअसोज २२ र २३ गते ललितपुरमा भएको मानव अधिकार रक्षकहरुको राष्ट्रिय सम्मेलनबाट समेत मानव अधिकार रक्षकहरु सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका अविलम्ब जारी गर्न प्रस्ताव पारित गरिएको थियो । यिनै कुरालाई दृष्टिगत गर्दै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६९ साल मंसिर ७ गते मानव अधिकार रक्षकहरु सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९ पारित गरी जारी गरेको छ ।

मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी मार्ग–निर्देशिका, २०६९

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, सम्बर्धन र परिपूर्ति गर्ने कार्य आफैमा समन्वयात्मक प्रयासबाट मात्र सफल हुने कार्य हो । कुनै व्यक्ति वा संस्था एक्लैले चाहदैमा या गर्दैमा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन प्रभावकारी हुन सक्दैन । यसको लागि राज्यका संयन्त्रहरु, मानव अधिकारका क्षेत्रमा क्रियाशील संघ/संस्थाहरु लगायत अन्य सबै निकायहरुका बीचमा सहकार्य र समन्वय हुनु अत्यन्तै आवश्यक रहने गर्दछ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३२(२)(घ) मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकारको सचेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसंग समन्वय र सहकार्य गर्न सक्ने प्रावधान रहेको तथा मिति २०६९ साल असोज २२ र २३ गते ललितपुरमा भएको मानव अधिकार रक्षकहरुको राष्ट्रिय सम्मेलनले सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी निर्देशिका अविलम्ब जारी गर्न पारित गरेको प्रस्तावलाई समेत दृष्टिगत गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६९ साल मंसिर ७ गते मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९पारित गरी जारी गरेको छ ।

कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग–निर्देशिका, २०६७

आयोगबाट लामो समयको अनुगमन, अध्ययन, छलफल तथा अन्तरक्रिया पश्चात् कारागार तथा हिरासत कक्षहरुको अवस्था तथा कैदी बन्दीहरुको मानव अधिकारको अवस्था सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न, कारागार प्रशासन, कैदीबन्दीहरुको आचरण, अनुशासन, सुरक्षाकर्मीको दायित्व र कर्तव्य सम्बन्धमा अनुगमन गर्न सहज होस् भन्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६७ साल असोज ७ गते पारित गरी जारी गरेको कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिका पुनः प्रकाशित गरिएको छ ।

उपभोक्ताको मानव अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्धनको लागि अनुगमन मार्ग–निर्देशिका, २०६८

उपभोक्ताको अधिकारको सम्बन्धमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र, १९४८, आर्थिक, सामाजिकतथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, १९६६, उपभोक्ता संरक्षण सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय दिग्दर्शन, १९८५ तथा १९९९ लगायतका मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रावधानहरु तथा उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ मा रहेको राष्ट्रिय कानूनी प्रावधानले प्रदान गरेका अधिकारहरुको संरक्षण गर्ने व्यक्ति तथा संस्थाले गरेका काम कारवाही र अनुगमन गर्ने सबै सरोकारवाला निकायहरुलाई सहजहोस् भन्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६८ साल साउन १२ गते पारित गरी जारी गरेको उपभोक्ताको मानव अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्धनको लागि अनुगमन मार्ग-निर्देशिका पुनःप्रकाशित गरिएको छ ।

शवोत्खनन् मार्ग–निर्देशिका, २०६९

नेपालमा विगतको एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्दको क्रममा ठूलो संख्यामा व्यक्तिहरु वेपत्ता पारिएको पाईए पछि उनीहरुको पहिचान गरी अवस्था सार्वजनिक गर्न तथा गैर कानूनी रुपमा मारिएका घटनाहरुको अनुसन्धान गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लगायत विभिन्न निकायहरुबाट केही स्थानहरुमा शवोत्खनन् भएका छन् । यसै क्रममा शवोत्खनन् मार्फत मानव अवशेष एवं सम्बद्ध प्रमाणहरुको संकलन गर्दा प्रमाणहरु नछुट्ने र नबिग्रने ढंगबाट संकलन गरी अनुसन्धान गर्न तथा अनुसन्धानमा एकरुपता ल्याउनको लागि मार्ग-निर्देशिकाको महशुस गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६९ साल जेठ १८ गते पारित गरी जारी गरेको शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका पुनः प्रकाशित गरिएको छ ।

प्रस्तुत ५ वटा मार्ग-निर्देशिकाहरु मध्ये मिति २०६९ साल मंसिर ७ गते बसेको वैठकबाट मानव अधिकार रक्षकहरु सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९ र मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका,२०६९ पारित भएका हुन् । यस्तै शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका, उपभोक्ताको अधिकार संरक्षण सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका र कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिकाहरु यस अघि आयोगबाट विभिन्न मितिमा पारित भएका थिए । मानव अधिकार रक्षकहरु सम्बन्धी निर्देशिका र मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी निर्देशिकाहरु प्रकाशन गर्दा यस अघि प्रकाशित भएका शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका, उपभोक्ताको अधिकार संरक्षण सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, र कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिकाहरु समेत एकै स्थानमा राखी प्रकाशित गर्दा यसको प्रयोग कर्ताहरुलाई सहज हुने देखिएको हुँदा उपरोक्त ५ वटै निर्देशिकाहरु एकैसाथ राखि प्रकाशन गरिएको छ ।

उपरोक्त मार्ग-निर्देशिकाहरुको प्रयोगबाट मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्धनमा थप योगदान पुग्ने आशा आयोगले गरेको छ । यी मार्ग-निर्देशिकाहरुको निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने सबैलाई आयोगको तर्फबाट धन्यवाद ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

विषयसूचि

	निर्देशिकाको नाम	**पृष्ठ**
१.	मानव अधिकार रक्षकहरु सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९	१-२०
२.	मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९	२१-३६
३.	कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिका,२०६७	३७-५४
४.	उपभोक्ताको मानव अधिकार संरक्षण तथा प्रबर्द्धनका लागि अनुगमन निर्देशिका, २०६८	५५-७४
५.	शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका, २०६९	७५-१०२

मानव अधिकार रक्षकहरु सम्बन्धी मार्ग निर्देशिका, २०६९

प्रस्तावना

मानव अधिकारको सम्वर्द्धन र संरक्षणमा मानव अधिकार रक्षकहरुको महत्वपूर्ण भूमिकालाई सबल र उत्तरदायी बनाउन एवं मानव अधिकार रक्षकहरुको काम, कर्तव्य र दायित्वलाई स्पष्ट गरी निजहरुको कामलाई सुचारु र सुव्यवस्थित गर्न तथा उनीहरुको सुरक्षा सम्बन्धमा मार्ग निर्देशिका बनाउन वान्छनीय भएको तथा मिति २०६९ साल असोज २२ र २३ गते ललितपुरमा सम्पन्न मानव अधिकार रक्षकहरुको राष्ट्रिय सम्मेलनले मानव अधिकार रक्षकहरु सम्बन्धी मार्ग निर्देशिका अविलम्ब जारी गर्ने समेत भनी पारित प्रस्ताव र मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्र, १९९८ समेतलाई दृष्टिगत गर्दै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा ३२ अनुसार आयोगले आज मिति २०६९ मार्ग ७ गते यो मार्ग निर्देशिका जारी गरेको छ ।

१. **परिभाषाः** विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस मार्ग निर्देशिकामा,

(क) "अनुगमन तथा अनुशासन समिति" भन्नाले यस मार्ग-निर्देशिकाको दफा ९ अन्तर्गत गठित समिति सम्झनु पर्दछ ।

(ख) "आयोग" भन्नाले नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १३१ अन्तर्गत गठित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग सम्झनु पर्दछ ।

(ग) "ऐन" भन्नाले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ सम्झनु पर्दछ ।

(घ) "आरोपित व्यक्ति" भन्नाले मानव अधिकार उल्लंघन वा त्यसको दुरुत्साहन गरेको भनी उजुरकर्ताले आरोपित गरेको व्यक्ति वा मानव अधिकार उल्लंघन गर्ने कार्यमा संलग्न रहेको अन्य व्यक्ति वा मतियार समेतलाई जनाउँछ ।

(ङ) "पीडित" भन्नाले मानव अधिकार उल्लंघन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा सो कार्यबाट पीडित हुन गएको व्यक्ति जनाउँछ ।

(च) "मानव अधिकार रक्षक" भन्नाले व्यक्तिगत रुपमा, समूहमा वा संस्थागत रुपमा मानव अधिकारको सम्वर्द्धन, संरक्षण, सम्मान तथा पालना सम्बन्धी काममा संलग्न व्यक्ति सम्झनु पर्दछ । सो शब्दले पूर्णकालीन वा आंशिक रुपमा वैतनिक वा अवैतनिक रुपमा उक्त काममा संलग्न व्यक्तिलाई समेत जनाउँछ ।

(छ) "विविध क्षेत्रका मानव अधिकार रक्षक" भन्नाले मानव अधिकारको विभिन्न क्षेत्रहरु जस्तैः बालबालिका, महिला, दलित, आदिवासी/जनजाति, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु, वातावरण, अल्पसंख्यक लगायत अन्य विषयगत तथा नागरिक, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक क्षेत्रमा क्रियाशील अधिकार रक्षकहरुलाई समेत जनाउँछ ।

२. **उद्देश्यः** यस मार्ग निर्देशिका उद्देश्यहरु देहाय बमोजिम हुनेछन् ।

२.१ **मूल उद्देश्य :** समाजमा मानव अधिकारको सम्वर्द्धन, संरक्षण, सम्मान र पालना गर्ने/गराउने राज्यको जिम्मेवारीलाई पर्याप्तता, प्रभावकारिता र गुणस्तरीयताको दृष्टिकोणले अनुगमन गर्ने मानव अधिकार रक्षकहरुको भूमिकालाई सवल, उत्तरदायी र पारदर्शी बनाउन सहयोग गर्ने ।

२.२ **विशेष उद्देश्यहरु** : यस मार्ग-निर्देशिकाको विशेष उद्देश्यहरु देहाय बमोजिम हुनेछन् ।

(क) मानव अधिकारको सम्वर्द्धन, पैरवी र चेतना विकास गर्ने ।

(ख) मानव अधिकार अनुगमन, हनन्, उल्लंघनको प्रलेखीकरण गर्ने ।

(ग) पीडित वा प्रभावितहरुलाई आपतकालीन कानूनी, स्वास्थ्य, मनोविमर्श तथा अन्य मानवीय सहायता उपलब्ध गराउन सहजीकरण र सहयोग गर्ने ।

(घ) मानव अधिकार संस्कृति निर्माण-दण्डहीनताको रोकथाम लगायत त्यस्तै अन्य काम गर्ने ।

(ङ) मानव अधिकार रक्षकहरुको भूमिकामा अनुगमन, सबलीकरण र संरक्षण गर्ने ।

३. **मानव अधिकार रक्षकले सम्मान गर्नुपर्ने आदर्श सिद्धान्तहरु**ः मानव अधिकार रक्षकहरुले मानव अधिकार र विधिको शासनका आधारभूत सिद्धान्तहरु जस्तैः समानता, पहुँच, निष्पक्षता, जवाफदेहिता, पारदर्शिता, स्वतन्त्रता, स्वायत्तता, लैङ्गिक संवेदनशीलता आदिलाई सम्मान गर्नु पर्दछ ।

४. **मानव अधिकार रक्षकको काम तथा कर्तव्य**ः मानव अधिकार रक्षकहरुका मूलभूत काम र कर्तव्यहरु देहाय बमोजिम हुनेछन् ।

४.१ **मानवअधिकारको सम्वर्द्धन सम्बन्धी काम**ः मानव अधिकार रक्षकहरुले मानव अधिकारको सम्वर्द्धनको निमित्त आ-आफ्नो कार्यक्षेत्र अन्तर्गतका मानव अधिकार सम्बन्धी सवालमा व्यक्तिगत, समूहगत, सहकार्य तथा संस्थागत रुपमा देहायका कामहरु गर्नेछन् ।

(क) वकालत (Advocacy)

(ख) विचारविमर्श / छलफल (Dialogue)

(ग) अभियान तथा लबिङ्ग (Lobbying and Campaigning)

(घ) परामर्श (Consultation)

(ङ) सचेतना (Awareness and Sensitization)

(च) सुझाव र टिप्पणी (Suggestion and Feedback)

(छ) प्रकाशन र सूचना प्रवाहिकरण

(ज) अनुगमन र अवलोकन (Monitoring and Observation)

(झ) प्रलेखिकरण (Documentation)

(ञ) सार्वजनिक सुनुवाई (Public Hearing)

(ट) संयुक्त राष्ट्र संघ सन्धिजनित वैकल्पिक प्रतिवेदन तैयारी र प्रस्तुति

(ठ) ऐन-कानून, नीति, कार्यक्रम र कार्ययोजनाहरुको पुनरावलोकन

४.१.१ **मानव अधिकार शिक्षा सम्बन्धी काम**ः मानव अधिकार रक्षकहरुले मानव अधिकार शिक्षाको क्षेत्रमा व्यक्तिगत, समूहगत, सहकार्य तथा संस्थागत रुपमा देहायका कामहरु गर्नेछन् ।

(क) शिक्षा,

(ख) अनुसन्धान तथा विकास,

(ग) तालिम तथा प्रशिक्षण,

(घ) प्रकाशन तथा प्रसारण,

(ङ) शैक्षिक तथा अन्य पाठ्य सामग्री (IEC Material) को उत्पादन,

(च) विद्युतीय पाठ्य तथा श्रव्यदृश्य सामग्रीको उत्पादन र वितरण,

(छ) मानव अधिकारको नयाँ सिद्धान्त र विचारको विकास,

(ज) अन्य ।

४.२ **मानव अधिकारको संरक्षण सम्बन्धी कामः** मानव अधिकार रक्षकहरुले मानव अधिकारको संरक्षणको निमित्त कानून बमोजिम आ-आफ्नो संस्थागत कार्यक्षेत्र (Mandate) अन्तर्गत रही मानव अधिकार सम्बन्धी सवालमा व्यक्तिगत, समूहगत, सहकार्य तथा संस्थागत रुपमा देहायका कामहरु गर्न सक्नेछन् ।

(क) अनुगमन गर्ने (Monitoring),

(ख) तथ्य संकलन र विश्लेषण गर्ने (Fact Finding and Analysis),

(ग) अनुसन्धान (सत्यतथ्य संकलन) गर्ने ।

(घ) उद्दार र राहत प्रदान गर्ने (Rescue and Relief),

(ङ) पुनःस्थापना तथा पुनःएकिकरणको व्यवस्था गर्ने,

(च) उजुरी दर्ता गर्ने गराउने लगायतका विषयमा सहजीकरणको कार्य गर्ने,

(छ) निःशुल्क कानूनी सहायता उपलब्ध गराउने,

(ज) पीडितलाई न्यायिक तथा प्रशासनिक उपचार प्राप्त गर्न सहयोग गर्ने,

(झ) कानूनी तथा नीतिगत सुधारको लागि प्रस्ताव / सिफारिस गर्ने,

(ञ) मानव अधिकार संरक्षणको कार्यमा सहकार्य गर्ने,

(ट) मानव अधिकार उल्लंघन भएकोमा उपचारको निमित्त सिफारिस गर्ने,

(ठ) ताकेता तथा दवाव (Insistence and Pressurizing),

(ड) मानव अधिकार सम्मत विषयहरुमा मेलमिलाप गराउने (Mediation and Conciliation),

(ढ) सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रम गर्ने,

(ण) पीडित र प्रभावितहरुलाई निःशुल्क सहायता, मनोसामाजिक परामर्श (Psycho-social Counseling), राहत, औषधी उपचार इत्यादिको व्यवस्था गर्ने,

(त) दण्ड विहिनताको रोकथाम र अन्त्यको लागि काम गर्ने,

(थ) अन्य मानव अधिकार संरक्षण सम्बन्धी कार्य गर्ने,

४.३ **मानव अधिकारको सम्मान सम्बन्धी कामः** मानव अधिकार रक्षकहरुले मानव अधिकारको सम्मानको निमित्त (Respect for Human Rights) आ-आफ्नो संस्थागत कार्यक्षेत्र (Mandate) अन्तर्गत मानव अधिकार सम्बन्धी सवालमा व्यक्तिगत, समूहगत, सहकार्य तथा संस्थागत रुपमा देहायका कामहरु गर्न सक्नेछन् ।

(क) संविधान, कानून तथा न्यायका सर्वमान्य सिद्धान्तको पालना भए नभएको सम्बन्धमा निगरानी गर्ने,

(ख) कानूनी तथा नीतिगत सुधारको लागि प्रस्ताव / सिफारिस गर्ने,

(ग) मानव अधिकार शिक्षाको प्रचार प्रसार गर्ने,

(घ) मानव अधिकारको सम्वर्द्धन र संरक्षणको निमित्त जवाफदेही निकाय तथा पदाधिकारी उपर निगरानी गर्ने,

(ङ) मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि र अन्य संयन्त्रहरुको पालना र तिनीहरुको राष्ट्रियकरणको लागि परामर्श र दवाव गर्ने,

(च) मानव अधिकार मैत्री नीति निर्माण गर्न पहल गर्ने,

(छ) मानव अधिकारको सम्मानार्थ न्याय सम्बन्धी अधिकार सुनिश्चित गर्न कानूनी सहयोग उपलव्ध गराउने,

(ज) विकासमा मानव अधिकारमुखी अवधारणाको पैरवी र प्रचार-प्रसार गर्ने,

(झ) सामाजिक न्याय र सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी सरकारी नीति, कार्यक्रम र कार्यान्वयनको अनुगमन र समिक्षा गर्ने ।

(ञ) मानव अधिकार रक्षकहरुको क्षमता सबलीकरण गर्ने ।

४.४ **मानव अधिकारको पालना** (Fulfillment) **सम्बन्धी काम:** राज्यद्वारा मानव अधिकारको पालना (Fulfill) को लागि भएका हरेक प्रयासमा समर्पित भई सहयोग गर्नु र सो कार्यको अनुगमन गर्नु मानव अधिकार रक्षकको कर्तव्य हुनेछ ।

५. **मानव अधिकार रक्षकले गर्नुपर्ने अन्य कामहरु:** यस मार्ग निर्देशिकामा उल्लेख भएका उपरोक्त कामहरुका अतिरिक्त मानव अधिकार रक्षकले देहायको कामहरु गर्नेछन् ।

(क) सुशासनको निमित्त वकालत गर्ने,

(ख) समाजमा सबै प्रकारको (लैङ्गिक, धार्मिक, साँस्कृतिक, आर्थिक, भौगोलिक, जातिय लगायत) भेदभाव रोकथाम र अन्त्यको लागि विविध कार्य सञ्चालन गर्ने,

(ग) समाजमा समन्याय (Equity) कायम गर्न योगदान गर्ने,

(घ) मानव अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विषयमा छलफल, बहस र कार्यान्वयनको लागि प्रयास र योगदान गर्ने,

(ङ) मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरुको अनुमोदनको लागि पहलकदमी गर्ने,

(च) मानव अधिकारको सम्वर्द्धन, संरक्षण र सम्मानको निमित्त आवश्यक सूचना तथा स्रोतहरुको व्यवस्थापन गर्ने,

(छ) आवश्यकता अनुसार मानव अधिकार सम्बन्धी निकाय (National Human Rights Institutes - NHRIs) को स्थापना र संस्थागत विकासको लागि वकालत र पहलकदमी गर्ने,

(ज) सबै किसिमको शैक्षिक तालिम कार्यक्रममा मानव अधिकारको सवाललाई मूल प्रवाहिकरण गर्ने सम्बन्धमा काम गर्ने,

(झ) सार्वजनिक शासन व्यवस्था (Public Order) तथा सार्वजनिक हितको निमित्त मानव अधिकारमा लगाइने सीमा अन्त्यन्त न्यून हुनुपर्ने सन्दर्भमा वकालत गर्ने,

(ञ) दण्डहीनताको अवस्था र संस्कारलाई रोकथाम र अन्त्य गर्ने दिशामा काम गर्ने,

(ट) अहरणिय अधिकार (Non-derogable Rights) जस्तै: यातना, हत्या, बलात्कार, मानव बेचबिखन जस्ता अपराध र मानव अधिकार उल्लंघनका विषयमा क्षमादान दिन नहुने सम्बन्धमा दवावमूलक कार्यक्रम र वकालत गर्ने,

(ठ) मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको स्वीकार र कार्यान्वयनको निमित्त काम गर्ने,

(ड) सशस्त्र द्वन्द्वबाट हुनसक्ने मानवीय हानिनोक्सानी रोकथाम गर्न प्रयास गर्ने,

(ढ) समाजमा शान्ति र न्यायशील वातावरण कायम गर्न योगदान गर्ने,

(ण) मानवीयता सम्बन्धी कानूनको निर्माण, सुधार र कार्यान्वयनको लागि वकालत गर्ने,

(त) बन्दीहरुको हक र हितको पक्षमा यथोचित काम गर्ने,

(थ) सबैको लागि सबै मानव अधिकार (All Human Rights for All) को सर्वव्यापी मान्यतालाई सबैले अनुभूत गर्ने वातावरण श्रृजना गर्नको निमित्त विविध काम गर्ने,

(द) बालबालिका, महिला, अशक्त, अपाङ्गता भएका, अल्पसंख्यक समुदाय, जेष्ठ नागरिक, मानसिक रोग लागेका व्यक्ति र सीमान्तकृत वर्ग ईत्यादिको मानव अधिकारको रक्षालाई प्राथमिकतामा राख्ने,

(ध) प्राकृतिक प्रकोप वा महामारी, भोकमरी आदि कारणबाट विस्थापन र जोखिममा परेकाहरुको लागि राहत, सहयोग र सेवा प्रदान गर्ने,

(न) संयुक्त राष्ट्र संघीय संस्थाहरु समक्ष मानव अधिकार सम्बन्धी अभिसन्धिहरुको विषयमा गरिने राष्ट्रिय प्रतिवेदनको छाया प्रतिवेदन वा त्यस्तै किसिमको अन्य प्रतिवेदन तयार गरी पेश गर्ने ।

६. **मानव अधिकार रक्षकहरुमा हुनुपर्ने गुणहरु :** सामान्यतः मानव अधिकार रक्षकमा देहायका गुणहरु आवश्यक ठानिन्छ ।

(क) कृयाशीलता,

(ख) व्यवसायगत प्रतिवद्धता,

(ग) सेवाभाव र सरल जीवनशैली,

(घ) व्यवसायिक सीप,

(ङ) मानव अधिकार सम्बन्धी ज्ञान (आफू कार्यरत मानव अधिकारको विषयमा जस्तैः बालबालिका, महिला, अल्पसंख्यक, आदिवासी/जनजाति, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार आदि),

(च) इमान्दारिता / विश्वसनियता / नैतिकता,

(छ) जोखिम अवस्थासँग सामना गर्नसक्ने खूबी,

(ज) धैर्यता र सहनशीलता,

(झ) अवधारणात्मक सुष्पष्टता,

(ञ) योजनावद्ध ढंगले काम गर्न सक्ने खूबी,

(ट) अपेक्षित परिणाम हासिल गर्ने क्षमता,

(ठ) पीडितहरुप्रति संवेदनशील भई निजहरुको हितमा काम गर्ने,

(ड) मानव अधिकारको अधिकतम सम्मान,

(ढ) लैङ्गिक संवेदनशिलता ।

७. **मानव अधिकार रक्षकहरुले पालन गर्नुपर्ने आधारभूत आचारसंहिता :** मानव अधिकार रक्षकहरुले देहायका आचारहरु पालना गर्नुपर्नेछ ।

(क) कसैको पनि प्रतिष्ठा र सम्मानमा आँच पुऱ्याउन नहुने,

(ख) कसैलाई हानि गर्न नुहुने (Do No Harm) सिद्धान्तको पालना गर्ने,

(ग) मानव अधिकार,कानूनको शासन, न्याय तथा लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताको पालना गर्ने

(घ) राजनैतिक, धार्मिक, साँस्कृतिक, जातीय, साम्प्रदायिक, लैङ्गिक आदि पूर्वाग्रह राखी कार्य गर्न नहुने,

(ङ) कार्य सम्पादनको सिलसिलामा कुनै किसिमको पूर्वाग्रह (Biasness and Prejudice) राख्न नहुने,

(च) अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा मान्य जस्तैः संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी घोषणापत्र र अन्य सम्बन्धित आचार संहिता पालना गर्ने,

(छ) कार्य सम्पादनको सिलसिलामा उच्चतम विवेकको उपयोग गर्ने,

(ज) मानव अधिकार रक्षकको लागि तोकिएका पहिचान जस्तै पहिरन, पोशाक, प्रतीक वा परिचयात्मक चिन्हको दुरुपयोग नगर्ने र हुन नदिने,

(झ) विपन्नवर्ग र दुर्गमक्षेत्रका वासिन्दालाई मानव अधिकारको सेवा उपलव्ध गराउने नीति लिने,

(ञ) मानव अधिकारलाई सम्वर्द्धन र संरक्षणलाई सेवागत विषयको रुपमा आत्मसात गर्ने,

(ट) पीडित तथा प्रभावितहरुप्रति सम्मानपूर्वक सेवा र सहयोग गर्ने,

(ठ) पीडितलाई मानव अधिकारको सेवा जुनसुकै बखत आवश्यक परेपनि उपलव्ध गराउन तत्पर रहने,

(ड) कानूनको शासनको मूल्य र मान्यताको अभिवृद्धि गर्नमा सहयोग गर्ने,

(ढ) मानव अधिकारको ज्ञान र सीप विस्तारमा क्रियाशील रहने,

(ण) धार्मिक तथा साम्प्रदायिक सहिष्णुता कायम गर्न सहयोग गर्ने,

(त) कुनै जाति, धर्म, सम्प्रदायको आस्था र भावनामा खलल पुग्ने अभिव्यक्ति दिनु नहुने,

८. मानव अधिकार रक्षकहरुले व्यक्तिगत सुरक्षा सम्बन्धमा ध्यान दिनुपर्ने विषयहरु :

८.१ मानव अधिकार रक्षकहरुले व्यक्तिगत सुरक्षा सम्वन्धी देहायका पाँचवटा सिद्धान्तलाई सर्वदा ध्यानमा राख्नुपर्नेछ ।

(क) आफ्नो बसोबास र कार्यक्षेत्र वरिपरिको अवस्थामा सदैव जानकारी राख्ने, (Be aware of your surroundings) ।

(ख) जोखिमको बेला यथासम्भव एउटै समयमा एकै किसिमले एउटै बाटोबाट आवागमन नगर्ने, (Avoid routine when possible) (यथासम्भव एउटै समयमा एकै किसिमले एउटै बाटोबाट आवागमन गर्दा मानव अधिकार रक्षक उपर आक्रमण गर्न चाहने व्यक्तिलाई सजिलो हुने) ।

(ग) सुरक्षा सम्बन्धी नियमलाई अनुशासित र व्यवहारिकरुपमा अवलम्वन गर्ने, (Be methodical and disciplined in security procedures) ।

(घ) एक आपसमा सूचना आदान प्रदानलाई चुस्त बनाउने र यथासम्भव एक्लै हिँडडुल नगर्ने, (Maintain good communication and do not travel alone) ।

(ङ) व्यक्तिगत सुरक्षा सम्बन्धी कार्यविधिलाई नित्यकर्म जस्तै पालन गर्ने र सदैव ख्याल राख्ने, (Adhere to procedures, but exercise initiative and common sense) ।

८.२ उक्त सिद्धान्तहरुका अतिरिक्त मानव अधिकार रक्षकहरुले आफ्नो सुरक्षाको लागि देहायका नियमहरु पालन गर्नुपर्नेछ ।

(क) मानव अधिकार रक्षकहरुले "सुरक्षा आफैबाट शुरु हुन्छ (Safety Start from the Self)" भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गर्नेछन् ।

(ख) मानव अधिकार रक्षकको रक्षा गर्नु अर्को मानव अधिकार रक्षकको प्राथमिक र नैतिक कर्तव्य हुनेछ ।

(ग) सर्वसाधारण सरह भई काम गर्दा सुरक्षाको दृष्टिले न्यून लक्षित (Low Target) वर्गमा परिने सम्भावना भएकोले सर्वसाधारणको हैसियतमा (Low Profile) रहने ।

(घ) अत्यधिक र अनाधिकृत सञ्चार माध्यमसँगको सम्पर्कलाई न्यून गर्ने ।

(ङ) सामान्यतयाः स्थानीय जनसमुदाय र मानव अधिकार रक्षकहरुप्रति आदरभाव र नम्र स्वभावबाट व्यवहार गर्ने ।

(च) अनावश्यक रुपमा सर्वसाधारणको ध्यानाकर्षणको पात्र नहुने ।

(छ) उत्तेजक अवस्थाबाट बच्न स्थानीय रहनसहन र वातावरण अनुकुल हुने ।

(ज) कुनै स्थानको सुरक्षा अवस्थाको कारण सामान्यरुपमा काम गर्न नसकिने अवस्था रहेमा सुरक्षा तथा सञ्चारलगायतका उपयुक्त व्यवस्था मिलाई कार्य सम्पादन गर्ने ।

(झ) आफ्नो गतिविधि उपर कोही कसैले निगरानी गरेको सम्बन्धमा सदैव सजग रहने ।

(ञ) मुठभेडको अवस्थामा आफू आक्रामक नहुने । त्यस्तो अवस्थामा तुरुन्त प्रहरी केन्द्रमा वा सुरक्षित स्थानमा जाने वा कसैको शरण लिई सुरक्षित रहने ।

(ट) आफ्नो परिचयसम्बन्धी लिखत सर्वदा साथमा राख्ने ।

(ठ) दैनिक गतिविधिमा पर्नसक्ने सम्भावित जोखिमहरु उपर सधैं ध्यान दिने ।

(ड) आफ्नो कामको सम्बन्धमा कार्यालय र सहकर्मीहरुसँग नियमित सम्पर्कमा रहने ।

(ढ) आपतकालीन अवस्थामा तुरुन्त (बढीमा १-२ मिनेटभित्र) सुरक्षित स्थानमा जान सकिने गरी अत्यावश्यक सामग्रीसहितको झोला चुस्त-दुरुस्त राख्ने ।

(ण) आफूप्रति सम्भावित आक्रमण र निगरानी (Survelliance) सम्बन्धमा जानकारी प्राप्त गर्ने समेत प्रयोजनको लागि छरछिमेकी, मित्रहरु तथा सहकर्मीहरुको निरन्तर सम्पर्कमा रहने र त्यसलाई यथासम्भव सञ्जाल (Network)को रुपमा उपयोग गर्ने ।

(त) आफ्नो आवास र कार्यालयको सुरक्षाको उचित प्रवन्ध गर्ने तथा आक्रमणको अवस्थामा आफू वा कार्यालयको रक्षाको लागि आक्रमणकर्ताहरुलाई परास्त गर्न सकिने किसिमको कार्ययोजना बनाई लागू गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

(थ) यथासम्भव कार्यालय तथा आवासको भवनमा बाहिरबाट सजिलै प्रवेश गर्नको लागि उपयोग हुन

सक्ने सामग्री (भऱ्याङ्ग, डोरी, लामा काठ, बाँस वा डण्डीहरु) नराख्ने ।

(द) मिशनमा जाँदा उपलव्ध भएसम्म आवश्यक सामग्रीहरु जस्तैः मोबाइल फोन, आवश्यक टेलिफोन नम्बरहरु, VHF Radio, सलाई तथा मैनबत्ती, पानी, हल्का खाद्यसामग्री, प्राथमिक उपचार सामग्री, अग्नि निरोधक सामग्री, मौसम अनुसार उपयुक्त कपडा, टर्च लाइट, आवश्यक पैसा, हिँड्न सजिलो हुने जुत्ता, सम्बन्धित मानव अधिकार रक्षकको पहिचान खुल्ने पोशाक आदि साथमा राख्ने ।

(ध) गोप्य सूचनाहरु थाहा पाउनै पर्ने सम्बन्धित व्यक्ति बाहेक अरुलाई नदिने ।

(न) विशेष सावधानीको रुपमा भ्रमणबाट फर्किने अनुमानित समय उल्लेख गरी निरन्तर रुपमा कार्यालय तथा आफन्तको सम्पर्कमा रहने ।

(प) विशेष परिस्थिति उत्पन्न भई कसैले कब्जामा लिई जीवन जोखिममा पर्ने सम्भावना भएमा आत्मरक्षाको लागि आत्मसमर्पण लगायतको हरेक प्रयास गर्ने ।

९. **मानव अधिकार रक्षक अनुगमन तथा अनुशासन समितिः** यो मार्ग निर्देशिकाको पालना गर्नु मानव अधिकार रक्षकको कर्तव्य हुनेछ । यसको पालना भए नभएको सम्बन्धमा अनुगमन र कारवाही चलाउने तथा मानव अधिकार रक्षकहरुको सुरक्षा सम्बन्धी प्रवन्ध मिलाउने प्रयोजनको लागि देहाय बमोजिमको अनुगमन र अनुशासन समिति रहनेछ ।

(क) अनुगमन तथा अनुशासन समितिको गठन देहाय बमोजिम हुनेछ ।

(१) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्षले तोकेको आयोगको सदस्य -संयोजक

(२) मानव अधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील नागरिक समाजको प्रतिनिधि (१ जना महिला सहित जम्मा २ जना) -सदस्य

(३) नेपाल बार एशोसियनको अध्यक्ष वा निजले तोकेको वरिष्ठ अधिवक्ता वा अधिवक्ता -सदस्य

(४) नेपाल चिकित्सक संघको अध्यक्ष वा निजले तोकेको प्रतिनिधि (चिकित्सक) -सदस्य

(५) गैर सरकारी संस्था महासंघको अध्यक्ष वा निजले तोकेको प्रतिनिधि -सदस्य

(६) नेपाल पत्रकार महासंघको अध्यक्ष वा निजले तोकेको प्रतिनिधि -सदस्य

(ख) समितिको सदस्य हुनको निमित्त मानव अधिकार सम्बन्धी तथा कानून व्यवसायको सम्बन्धित क्षेत्रमा कम्तीमा १५ वर्ष काम गरेको हुनु पर्नेछ ।

(ग) समितिको अधिकार र कर्तव्य देहाय बमोजिम हुने छन् ।

(१) मानव अधिकार रक्षकले यो मार्ग निर्देशिका उल्लंघन गरेको भन्ने विषयमा उजुरी प्राप्त गर्ने ।

(२) उजुरी उपर छानवीन गर्ने ।

(३) मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा सम्बन्धी विवाद पर्न आएमा आवश्यक कारबाही गर्ने ।

(४) उजुरी उपरको छानवीनबाट यो मार्ग निर्देशिकाको दफा ७ को कुनै व्यवस्था उल्लंघन गरेको पाइएमा समितिले निजलाई उल्लंघनको गम्भीरताको मात्रा अनुसार चेतावनी दिने, आइन्दा मार्ग निर्देशिका उल्लंघन नगर्ने व्यहोराको कागज गराई अभिलेखिकरण गर्ने, क्षमा दिने, मार्ग निर्देशिका उल्लंघन गरेको भनी आयोगको सूचना पाटीमा नाम

प्रकाशित गर्ने वा निजको नाम कुनै राष्ट्रिय दैनिकमा प्रकाशित गर्न सक्नेछ ।

(५) मानव अधिकार रक्षकहरुको जीवन र सम्पतिको सुरक्षा कायम गर्ने सम्बन्धमा समितिले नेपाल सरकार, व्यवसायिक संगठन, नागरिक समाज लगायतका संस्थाहरुसँग समन्वय गरी काम गर्नेछ ।

(६) खण्ड ३ बमोजिम कारवाही भएका मानव अधिकार रक्षकले त्यस्तो गल्ती बारम्बार दोहोऱ्याएमा समितिले निजलाई अविश्वसनिय व्यक्ति घोषणा गरी निजको नाम सार्वजनिक गर्न सक्नेछ । सो कार्य गर्नु पूर्व सम्बन्धित मानव अधिकार रक्षकलाई प्रष्टिकरणको समय र अवसर प्रदान गरिनेछ ।

(७) समितिको निर्णय बहुमतको आधारमा हुनेछ । संयोजकले निर्णायक मत दिनेछ ।

(८) समितिको निर्णय उपर आयोगमा सम्बन्धित व्यक्तिले पुनरावेदन गर्न सक्नेछ ।

(९) समितिले आफ्नो कार्यविधि आफै निर्धारण गर्नेछ ।

(१०) समितिको सचिवालय आयोगमा रहनेछ । आयोगको कानून विभागका प्रमुखले समितिको सचिव भई काम गर्नेछ ।

(११) समितिको निर्णय पालन गर्नु सबै मानव अधिकार रक्षकको कर्तव्य हुनेछ ।

१०. मानव अधिकार रक्षकहरुको सुरक्षा र राज्यको दायित्वः

(क) मानव अधिकार र स्वतन्त्रताको सम्वर्द्धन, संरक्षण र सम्मान गर्नु र त्यसको निमित्त वातावरण बनाउनु राज्यको प्राथमिक दायित्व हुनेछ ।

(ख) मानव अधिकारको सम्वर्द्धन, संरक्षण र सम्मानको निमित्त राज्यले कानूनी, न्यायिक तथा प्रशासनिक लगायतका माध्यम अवलम्वन गर्नुपर्नेछ ।

(ग) मानव अधिकार रक्षकहरुलाई कानून बमोजिम आवश्यक सूचनाहरु प्रदान गर्नु राज्य तथा अन्य निकायहरुको कर्तव्य हुनेछ ।

(घ) जोखिम र खतराको अवस्थामा रहेका मानव अधिकार रक्षकहरुको तुरुन्त उद्दार गर्नु सुरक्षा निकाय तथा सम्बन्धित सबैको प्राथमिक कर्तव्य हुनेछ ।

(ङ) मानव अधिकारको सम्वर्द्धन, संरक्षण र सम्मान गर्ने विषयलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा दिइएको उच्चतम महत्वलाई दृष्टिगत गरी सो काममा संलग्न मानव अधिकार रक्षकहरुको जीवन तथा सम्पतिको सुरक्षा गर्नु राज्यको प्रमुख दायित्व हुनेछ ।

(च) मानव अधिकार रक्षकहरुको सुरक्षालाई राज्यले प्राथमिकतामा राख्नुपर्नेछ ।

(छ) मानव अधिकार रक्षकको रुपमा कामगर्दा आइपर्ने जोखिमलाई रोकथाम र अन्त्य गर्न आयोगले विशेष पहल गर्नेछ ।

(ज) मानव अधिकारको सम्वर्द्धन र संरक्षणमा योगदान गर्नु लोकतान्त्रिक राजनीतिक दलको कर्तव्य हुने सम्झी मानव अधिकार रक्षकहरुको सुरक्षामा सहयोग गर्नु राजनीतिक दलहरुको कर्तव्य हुनेछ ।

११. मानव अधिकार रक्षकहरुको सम्बन्धमा आयोगको दायित्वः समाजमा मानव अधिकारको सम्वर्द्धन र संरक्षणको काममा लागि परेका मानव अधिकार रक्षकहरुको भूमिका प्रभावकारी, उत्तरदायीपूर्ण र पारदर्शी बनाउन आयोगले निम्न गतिविधिहरु सञ्चालन गर्नेछ ।

(क) मानव अधिकार रक्षकहरुको सुरक्षाको निमित्त राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले आवश्यक पहल गर्नेछ ।

(ख) आयोगले मानव अधिकार रक्षकहरुको मानव अधिकारको रक्षामा संलग्न संस्थाहरुबीच समन्वयकारी भूमिका खेल्नेछ ।

(ग) आयोगले मानव अधिकार रक्षकहरुको हित र सुरक्षाको निमित्त राज्यतथा अन्य निकायहरुसँग समन्वयकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्नेछ ।

(घ) आयोगले मानव अधिकार र व्यक्तिगत स्वतन्त्रता उपर कुनै सीमा लगाउने कानून, नीति र काम भएको पाएमा मानव अधिकार रक्षाको काममा संलग्न संस्थाहरुसँग समन्वय गरी एकवद्ध भई त्यस्तो कानून, नीति र काम रोकथाम गर्न प्रयत्न गर्नेछ ।

(ङ) आयोगले घाइते, बन्धक तथा ज्यान जोखिममा परेका मानव अधिकार रक्षक लगायतका व्यक्तिको उद्दार र स्वास्थ्य उपचारको लागि तुरुन्त पहल गर्नेछ ।

(च) आपतकालीन अवस्थामा मानव अधिकार रक्षकहरु माथि आइपर्ने सबैखाले जोखिमबाट जोगाउन भरमग्दुर प्रयत्न गर्नेछ ।

(छ) मानव अधिकार रक्षकहरुको भूमिका सीमित गर्ने र उनीहरुको काममा अंकुश लगाउन गरिएका राज्यगत वा सरकारी गतिविधिहरु रोकथाम र न्यूनीकरण गर्न आयोगले पहल गर्नेछ ।

१२. **सहयोग र समन्वय**

(क) मानव अधिकार रक्षकहरुलाई निजहरुको कामको सिलसिलामा राज्यगत तथा गैर राज्यगत निकाय, निजीक्षेत्र, सामाजिक संघसंस्था, गैसस एवं सर्वसाधारण सबैले सहयोग गर्नुपर्नेछ ।

(ख) मानव अधिकार रक्षकले आफ्नो कामको सिलसिलामा सम्बन्धित सबै वर्ग, समुदाय र तप्काका व्यक्ति एवं संघसंस्थासँग समन्यव गरी कार्य गर्नुपर्नेछ ।

(ग) विपन्नता, अज्ञानता लगायतका कारण मानव अधिकारको सेवा प्राप्त गर्न नसकिरहेका व्यक्ति र समुदायलाई सो सेवा उपलव्ध गर्नु गराउनु मानव अधिकार रक्षकहरुको प्राथमिक कर्तव्य हुनेछ ।

(घ) स्थानीय स्तरमा विद्यमान मानव अधिकार सम्बन्धी समस्या प्रचलित कानून अनुसार समाधान गर्नको लागि मानव अधिकार रक्षकले मानव अधिकार सम्मत विषयहरुमा मेलमिलाप लगायतका उपयुक्त उपायहरु अवलम्बन गर्न सक्नेछन् ।

(ङ) मानव अधिकार रक्षकहरुलाई मानव अधिकार सम्वर्द्धन र संरक्षणको सम्बन्धमा कानून मुताविक काम गर्न र सूचनाको अधिकार प्राप्त गर्ने कार्यमा सहयोग गर्नुपर्नेछ ।

१३. **विविध**

(क) आयोगले यो मार्ग निर्देशिकामा आवश्यकता अनुसार संशोधन गर्न सक्नेछ ।

(ख) आयोगले यो मार्ग निर्देशिका पालना भए नभएको सम्बन्धमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेश गर्न अन्य समिति वा कार्यदल गठन गर्न सक्नेछ ।

(ग) यो मार्ग निर्देशिकाको कार्यान्वयनमा देखापरेका बाधा अड्काउ फुकाउने अधिकार आयोगमा रहनेछ ।

(घ) आयोगले मानव अधिकार रक्षकहरुसँग सम्पर्क र समन्वय राखी मानव अधिकारको सम्वर्द्धन र संरक्षण गर्नको साथै उनीहरुको गतिविधिहरु गुणस्तरीय र प्रभावकारी बनाउन सम्बन्धित विषयमा क्षमता अभिवृद्धिका लागि तालिम र अन्तरक्रिया गर्नेछ ।

(ङ) यो मार्ग निर्देशिका सचेतनाको लागि प्रकाशित एवं प्रसारित गरिने छ ।

मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी निर्देशिका, २०६९

प्रस्तावनाः

प्रचलित संविधान, कानून तथा मानव अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरुको स्वतन्त्रता र स्वायत्तता सम्बन्धी सिद्धान्त (पेरिस सिद्धान्त) अनुसार मानव अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाको रुपमा यस आयोगले मानव अधिकार सम्वर्द्धन, संरक्षण, सम्मान र पालना सम्बन्धी कार्य सम्पादन गर्नका लागि राज्य संयन्त्र तथा सरकारी, निकायहरु, मानव अधिकारको सम्वर्द्धन र संरक्षणमा क्रियाशील गैर-सरकारी संस्थाहरु लगायत अन्य निकायहरुसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने सम्बन्धमा निर्देशिका बनाउन बाञ्छनीय भएको तथा मिति २०६९ साल असोज २२ र २३ गते ललितपुरमा भएको मानव अधिकार रक्षकहरुको राष्ट्रिय सम्मेलनले सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी निर्देशिका अविलम्ब जारी गर्न समेत भनी पारित प्रस्ताव समेतलाई दृष्टिगत गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा ३२ अनुसार आज मिति २०६९ मार्ग ७ गते यो निर्देशिका जारी गरेको छ ।

१. **परिभाषाः** विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस निर्देशिकामा,

(क) “आयोग” भन्नाले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३१ अन्तर्गत गठित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग सम्झनु पर्दछ ।

(ख) “ऐन” भन्नाले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ सम्झनु पर्दछ ।

(ग) “गैरसरकारी संघसंस्था” भन्नाले मानव अधिकारको सम्वर्द्धन र संरक्षणको काम गर्ने उद्देश्यले स्थापित संघसंस्थालाई जनाउनेछ ।

(घ) “मानव अधिकार” भन्नाले ऐन दफा २ बमोजिम समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकार सम्झनु पर्छ र सो शब्दले नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमा निहित अधिकार समेतलाई जनाउनेछ ।

(ङ) “सचिव” भन्नाले आयोगको सचिव संम्झनु पर्छ ।

(च) “सरोकारवाला निकाय” भन्नाले प्रहरी कार्यालय, नेपाली सेना, सरकारी तथा अर्धसरकारी निकाय, स्थानीय निकाय, मानव अधिकारको सम्वर्द्धन र संरक्षण सम्बन्धी काम गर्ने संघसंस्था समेतलाई जनाउनेछ ।

(छ) “सहकार्य” भन्नाले आयोगले मानव अधिकारको सम्वर्द्धन र संरक्षणको निमित्त राज्यका निकाय, सरकारी तथा गैरसरकारी निकाय, अन्तर्राष्ट्रिय, पेशागत वा व्यवसायिक संगठन, निकाय वा संस्थाहरुसँग मिली संयुक्त रुपले गर्ने कामलाई जनाउँछ ।

२. **सहकार्य गर्न सक्नेः** वर्तमान संविधान तथा ऐनको दफा १८ समेतको प्रयोजनको लागि आयोगले मानव अधिकारको सम्वर्द्धन, संरक्षण, सम्मान र पालनाको काम राज्य संयन्त्र,

सरकारी, गैरसरकारी, अन्तर्राष्ट्रिय, पेशागत वा व्यवसायिक लगायतका निकाय वा संस्थाहरुसँग आवश्यकता अनुसार सहकार्य गरी कार्य गर्न सक्नेछ ।

३. **सहकार्यका मुख्य उद्देश्यहरुः** आयोगले मूलतः देहायका उद्देश्यहरुको प्राप्तिको लागि विभिन्न संघसंस्थाहरुसँग सहकार्य गरी कार्य गर्न सक्नेछ ।

(क) मानव अधिकारको सुनिश्चितता अभिवृद्धि गर्ने,

(ख) मानव अधिकारको सुनिश्चितता विस्तार गर्नको निमित्त स्थानीय तहसम्म आयोगको प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरी समुदायको निकटसम्म सेवा विस्तार गरी एवं सूचना सम्प्रेषण लगायतको माध्यमबाट मानव अधिकारमा पहुँच विस्तार गर्ने,

(ग) स्थानीय निकाय र संघसंस्थाहरुबाट सहयोग प्राप्त गरी स्थानीय स्तरमा मानव अधिकारको शिक्षा र सचेतनामा विस्तार गर्ने,

(घ) मानव अधिकारको सम्वर्द्धन र संरक्षणको क्रियाकलापलाई पारदर्शी बनाउने,

(ङ) मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन, वकालत, पक्षपोषण तथा सूचना सम्प्रेषण सम्बन्धी कार्य विस्तार गर्ने ।

४. **सहकार्यका अन्य उद्देश्यहरुः** माथि उल्लेख गरिए बाहेक आयोगले देहायका अन्य उद्देश्यहरुको प्राप्तिको लागि विभिन्न संघसंस्थाहरुसँग सहकार्य गरी कार्य गर्न सक्नेछ ।

(क) मानव अधिकारको संरक्षण र संर्वधनको लागि सर्वसाधारणको पहुँच विस्तार गर्ने,

(ख) सीमान्तकृत, विपन्नवर्गका व्यक्तिहरुलाई मानव अधिकारको उल्लंघन वापत उपचार प्राप्त गर्ने काममा सहजीकरण गर्ने,

(ग) राज्य संयन्त्र, सरकारी, गैरसरकारी, वैदेशिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय, पेशागत तथा व्यावसायिक संस्थाहरुको मानव अधिकार सम्बन्धी ज्ञान, सीप र अनुभवहरुलाई स्थानीय तहसम्म पुर्‍याउने,

(घ) मानव अधिकार शिक्षा र सूचना आदानप्रदान र सम्प्रेषण गर्नका लागि साझेदारी विकास गर्ने,

(ङ) अनुगमन कार्यलाई प्रभावकारी बनाई सोको आधारमा कानून तथा नीतिगत सुधारको लागि पारस्परिक सहयोग गर्ने ।

५. **सहकार्यका क्षेत्रहरुः** आयोग र अन्य निकाय तथा संघसंस्थाहरु बीच सहकार्यका क्षेत्रहरु देहाय बमोजिम हुनसक्नेछन् ।

(क) मानव अधिकार अनुगमन,

(ख) मानव अधिकार उल्लंघन सम्बन्धी घटनाहरूका प्रमाण, सूचना जानकारी एवं तथ्याङ्क संकलन,

(ग) मानव अधिकार प्रवर्द्धन जस्तै तालिम, गोष्ठी, छलफल, अन्तरकृया, क्षमता विकास,

(घ) मानव अधिकार वकालत र पक्षपोषण,

(ङ) सार्वजनिक हित सम्बन्धी मामिला,

(च) मानव अधिकार शिक्षा र संस्कृति विकास,

(छ) सामूहिक अधिकार (उपभोक्ता अधिकार, विकासको अधिकार, दलित, आदिवासी, जनजाति लगायत अल्प संख्यकको अधिकार, ज्येष्ठ नागरिक, आप्रवासी कामदार तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु लगायतको अधिकार) को सम्वर्द्धन र संरक्षणको उपाय,

(ज) मानव अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरु पेशागत तथा व्यावसायिक संघसंस्थाहरूसँग समन्वय र संयुक्त अनुगमन तथा मानव अधिकार सम्वर्द्धन र संरक्षण सम्बन्धी आवश्यक कार्य ।

(झ) मानव अधिकार सम्बन्धी अत्यावश्यक अन्य विषय ।

(ञ) मानव अधिकार रक्षकहरुको रक्षासम्बन्धी कार्य,

६. **सहकार्यको स्वरुप र पद्धतिः** सहकार्यका स्वरुप र पद्धति देहाय बमोजिम हुनेछ–

(१) आयोग देहायका कुनै स्वरुपबाट सहकार्यमा संलग्न हुन सक्नेछः-

(क) आयोजक, सहआयोजक, पर्यवेक्षक वा अनुगमनकर्ता,

(ख) कार्यक्रममा स्पष्ट भूमिका सहितको सहभागिता,

(ग) संयुक्त वा साझेदारी,

(घ) संयुक्त अनुगमन,

(ङ) सञ्जालसँगको आवद्धता

(च) अभियान कार्यक्रममा सहभागिता एवं संलग्नता,

(छ) मानव अधिकार क्षमता विकास जस्तैः (Visit, Exchange, Internship) आदि,

(ज) ऐक्यवद्धता (Solidarity),

(झ) समन्वय तथा संयोजन ।

(२) आयोगले अन्य निकायहरु तथा संघसंस्थाहरुसँग सहकार्य गर्दा देहायका कुनै पद्धतिहरु अवलम्वन गर्न सक्नेछ ।

(क) बैठक,

(ख) समन्वय,

(ग) सूचना आदानप्रदान,

(घ) छलफल (Dialauge),

(ङ) वकालत (Advocacy)-अन्तरक्रिया, कार्यशाला, सेमिनार आदि),

(च) अनुगमन,

(छ) संयुक्त उद्धार तथा पुनःर्स्थापन,

(ज) परामर्श(Counseling),

(झ) अभियान, (Campaining)

(ञ) पक्षपोषण(Lobbying),

(ट) शिक्षण, प्रशिक्षण, अनुशिक्षण

(ठ) दवावमूलक कार्यक्रम,

(ड) प्रकाशन र सूचना सम्प्रेषण,

(ढ) प्रतिवेदन तयारी,

(ण) मेलमिलाप,

(त) सामाजिक एकीकरणको लागि सहयोग,

(थ) सम्मेलन,

(द) सार्वजनिक सुनुवाई,

(ध) अन्य आवश्यक कुनै पद्धति ।

७. **सहकार्य सम्बन्धी व्यवस्थाः**

(क) आयोगले मानव अधिकारको सम्वर्द्धन वा संरक्षण सम्बन्धी कुनै कामका विभिन्न चरणमध्ये सबै वा कुनै खास चरणहरुमा मात्र सहकार्य गर्न सक्नेछ ।

(ख) कुन चरणमा सहकार्य गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषय आयोगले तय गरे बमोजिम हुनेछ ।

८. **सहकार्यको विधिः** सहकार्यको विधि देहाय बमोजिम हुनेछ ।

(क) सहकार्यको निमित्त सामान्यतः सहकार्य गर्न चाहने संस्थाले आयोग समक्ष संस्थाको विवरण तथा सहकार्यको प्रस्तावित विषय पेश गर्नुपर्नेछ ।

(ख) आयोगसँग सहकार्य गर्न इच्छुक संघसंस्थाको सूची बनाई आयोगले अद्यावधिक गराई राख्नेछ ।

(ग) आयोगको संवैधानिक एवं कानूनी दायित्व र रणनीतिक योजना अनुसार प्राथमिकतामा परेका विषयहरु मध्येबाट सहकार्यको क्षेत्रहरु पहिचान गरिनेछ ।

(घ) समान उद्देश्यको लागि कार्य गर्ने नागरिक समाज र संघसंस्थाहरुसँग सहकार्य गर्दा तत्सम्बन्धी सञ्जाल मार्फत गरिनेछ । जस्तैः बालअधिकारको लागि बालअधिकार सम्बन्धी सञ्जाल, महिला अधिकारको लागि महिला अधिकार सम्बन्धी सञ्जाल आदि ।

तर विशेष ज्ञान र सीप भएका संस्थाहरुसँग सहकार्य गर्न उक्त व्यवस्थाले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

(ङ) आयोगले सहकार्य गरिने संस्थालाई नगद उपलव्ध गराई सहकार्य गर्ने छैन ।

(च) सहकार्यको निमित्त कार्यक्रम तय गर्दा सहकार्य गर्ने संस्थाहरुको कर्तव्य र दायित्व स्पष्ट गर्नु पर्नेछ ।

(छ) सहकार्य गर्ने संस्थाहरुसँग आवश्यकता अनुसार लिखित समझदारीपत्र वा सम्झौता वा मौखिक सहमति गरिनेछ ।

(ज) सहकार्य गर्न सहमत भएको कार्यक्रम कार्यान्वयनमा आयोग तथा सम्बन्धित निकाय वा संस्थाले खटाएको व्यक्तिले प्रतिनिधित्व गर्नेछन् ।

(झ) सहकार्यको लागि आयोग आफैँले कुनै निकाय वा संघसंस्थालाई अनुरोध गर्न सक्नेछ ।

९. **सहकार्य समन्वय समितिः**

(१) आयोगले अन्य निकाय तथा संस्थाहरुसँग सहकार्य गर्ने सम्बन्धमा उपयुक्त बन्दोबस्त मिलाउने प्रयोजनको लागि देहाय अनुसारको समिति गठन गर्नेछ ।

(क) आयोगको अध्यक्षले तोकेको आयोगको सदस्य -संयोजक

(ख) आयोगको सचिव -सदस्य

(ग) आयोगले तोकेको निर्देशक -सदस्य

(घ) सम्बन्धित महाशाखा प्रमुख -सदस्य

(ङ) संबर्द्धन महाशाखा प्रमुख -सदस्य सचिव

(२) सहकार्य समन्वय समितिका काम र अधिकारहरु देहाय बमोजिम हुनेछन् ।

(क) आयोगको रणनीतिक योजनामा उल्लेखित कार्यक्रमहरु मध्ये कुन कुन कार्यक्रम आयोगले मात्र र कुन कुन कार्यक्रम सहकार्यमा गर्ने भन्ने विषयको छनौट गर्ने,

(ख) आयोगको वार्षिक कार्य योजनामा रहने कार्यक्रमहरु मध्ये कुन कुन कार्यक्रम आयोग आफैले सम्पन्न गर्ने र कुनकुन कार्यक्रम सहकार्यमा गर्ने भन्ने विषय निर्धारण गर्ने,

(ग) आगामी वर्षको लागि सहकार्य गरिने विषयहरुको योजना बनाउने ।

(घ) सहकार्य गरिने विषयहरुको प्राथमिकता निर्धारण गर्ने,

(ङ) परियोजना अन्तर्गत कार्यान्वयन हुने कार्यक्रमहरु मध्ये के कस्ता कार्यक्रम कुन निकाय, सञ्जाल वा संस्थासँग सहकार्यमा सम्पन्न गर्ने विषयको निधो गर्ने,

(च) कुनै कार्यक्रम सहकार्यमा गर्दा सर्वसाधारण वा सरोकारवालालाई हुने अतिरिक्त लाभको(Added Value) आँकलन गर्ने,

(छ) सहकार्य गर्ने निकाय तथा संस्थाहरुको छनौट गर्दा अनुभव, प्रभावकारिता तथा विशेषज्ञताको आधारमा सन्तुलनको सिद्धान्त पालन गर्ने,

(ज) सहकार्य गर्दा आफ्नो कर्तव्य र दायित्व निर्वाह नगर्ने सहकर्मी संस्थासँग भविष्यमा सहकार्य गर्ने वा नगर्ने सम्बन्धी उपयुक्त निर्णय लिने,

(झ) सहकार्यमा कार्यान्वयन भइरहेका कार्यक्रमहरुको आवधिक अनुमगन तथा मूल्यांकन गर्ने, गराउने,

(ञ) साविकमा सहकार्यमा गरिएका कामहरुको प्रभाव (Impact) को विश्लेषण गर्ने, गराउने र सो को आधारमा भविष्यको लागि सहकार्यको योजना बनाउने,

(ट) सहकार्य व्यवस्थापन रणनीति र बन्दोबस्ती सम्बन्धी अन्य काम गर्ने ।

१०. क्षेत्रीय र स्थानीय स्तरमा सहकार्यः

(१) आयोगको क्षेत्रीय तथा उप-क्षेत्रीय कार्यालयहरुले स्थानीय स्तरमा सहकार्य गर्दा कार्यालय प्रमुख, लेखा प्रमुख र एकजना अधिकृत सहितको समन्वय समिति बनाई उक्त समितिबाट गरिएको निर्णय आयोगको सचिवबाट स्वीकृत गराई कार्य गर्नु पर्नेछ । उक्त समितिको निर्णय स्वीकृतिको लागि सचिव समक्ष पठाउँदा कार्यक्रमको औचित्य र सो संस्थासँगको सहकार्यको आवश्यकताबारे पुष्ट्याइँ सहित पठाउनुपर्ने छ ।

(२) मानव अधिकार हननका घटनाहरुको अनुगमन र अनुसन्धानमा खटिएको टोलीले अन्य संघसस्था वा व्यक्तिहरुसँग तत्काल सहकार्य गर्नु पर्ने भएमा अनुगमन वा अनुसन्धान टोली प्रमुखले सम्बन्धित कार्यालय प्रमुख वा कार्यालय प्रमुख नै भए आयोगको सचिवलाई टेलिफोन लगायतका माध्यमबाट पूर्व जानकारी गराउनु पर्नेछ ।

११. **आयोगसंग सहकार्यमा गरिने कार्यहरुमा वा परियोजना प्रस्ताव गर्दा आयोगको लिखित सहमति लिनु पर्नेः** कुनै संस्थाले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँग पनि सहकार्य हुने भनि दातृ निकायमा परियोजना प्रस्ताव गर्दा आयोगको लिखित सहमति लिनु पर्नेछ । आयोगको लिखित सहमति विना परियोजना प्रस्ताव गरिएको वा कुनै काम गरिएको भए त्यस्तो कार्यलाई आयोगको सहमति भएको मानिने छैन ।

१२. **विविध**

(क) आयोगले यो निर्देशिकामा आवश्यकता अनुसार संशोधन गर्न सक्नेछ ।

(ख) आयोगले यो निर्देशिका पालना भए नभएको सम्बन्धमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेश गर्न अन्य समिति वा कार्यदल गठन गर्न सक्नेछ ।

(ग) यो निर्देशिकाको कार्यान्वयनको क्रममा देखा परेका बाधा अड्काउ फुकाउने अधिकार आयोगमा रहनेछ ।

***

अनुसूची

(दफा ८ सँग सम्बन्धित)

National Human Rights Commission
Harihar Bhawan, Lalitpur

Profile of Human Rights Organization

1. Name of Organization/ संस्थाको नामः___________________________

2. Acronym/संक्षेपीकरण____

3. Address/ठेगानाः

Telephone No/फोन नं	
Fax/फ्याक्स	
PO. Box/पो.ब.नं.	
Email/इमेल	
Website/वेबसाइट	

4. Chairperson(s)/ संस्थाको अध्यक्षः______________________________

5. Contact Person (s)/सम्पर्क व्यक्तिः______________________________

NGO/गैरसरकारी संस्था		INGO/अन्तराष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था		GO/सरकारी संस्था	
Local Government/ स्थानीय निकाय		Bi-Lateral Donor / द्वीपक्षीय दात्रि निकाय		Multi -Lateral Donor/ बहुपक्षीय दात्रि संस्था	

6. Type of Organization (✓)/संस्थाको प्रकृतिः

7. Year of Establishment/स्थापना वर्षः___________________________

8. Govt. Registration No./दर्ता नंः______________________________

9. Social Welfare Council Affiliation No./समाजकल्याण परिषदको आवद्धता नं.____

10. Goal of the Organization/संस्थाको लक्ष्यः______________________

____

10. Objectives of the Organization/संस्थाका उद्देश्यहरुः________________

____

____

11. Major working areas and major activities performed and ongoing / मुख्य काम गर्ने क्षेत्र तथा क्रियाकलापहरु _____________________________

____

____

12. Project Period/कार्यक्रम समयाबधिः____________________________

13. Annual Budget of the Project/ कार्यक्रमको वार्षिक खर्चः____________

14. Target group/ Age grouउरलक्षित वर्ग वर्ष समूहः__________________

15. No.of Beneficiaries Annually/ वार्षिक लाभान्वित संख्या______________

16. Major Operational Mode(s)/प्रमुख कार्यविधिः___________________

If any Humanitarian Service/ मानवीय सेवा सम्वन्धी काम भए						
Distribution Food/Clothes खाना, कपडा, वितरण	Medical Support स्वास्थ्य सेवा	Rehabilitation पूनर्स्थापना	Transit Homes आवधिक गृह	Free Legal Aid निः शुल्क कानूनी सहायता	Psychosocial Counselling मनोसामाजिक परामर्श	Other Emergency Support (specify) अन्य आपतकालिन सेवा

Advocacy\ Awareness/संचेतना तथा जनचेतना					
Lobbying लबिङ	Research अनुसन्धान	Campaigns/ awareness अभियान सचेतना	Trainings तालिम	Networking सञ्जाल	Other (specify) अन्य

17. Area Coverage (Districts/ VDCs)/कार्यक्रम सञ्चालन भएको जिल्ला र गा.वि.स.:____

18. List of IEC and Advocacy Material Produced and Disseminated/ संचेतना सामग्री उत्पादन तथा वितरणः

S.N. क्र.सं.	List of Books/Brochures/ Booklets/ किताव/ब्रोसियर/बुकलेट	No. of Copies संख्या	Year of production प्रकाशन वर्ष

S.N. क्र.सं.	List of Posters पोष्टर	No. of Copies संख्या	Year of Production प्रकाशन वर्ष

S.N. क्र.सं.	List of Audio-Visual Matrials श्रव्य दृष्य सामग्री	No. of Copies संख्या	Year of Production प्रकाशन वर्ष

19. Funding Source/organization/सहयोग श्रोत/संस्था:

____

____

20. Partner Organizations/साझेदारी संस्था:

____

____

21. Monitoring/Follow up/ Future Programme/ अनुगमन/भावी कार्यक्रमहरु:

____

____

22. Branch Office in Nepal (AbroadIf Any)/शाखा कार्यालय:

____

____

Information provided by/ सूचना प्रदान गर्ने व्यक्ति:

Name/नाम:____

Designation/पद: ____

Date/मिति: Signature/सही:

***